

КЫРГЫЗ-ТҮРК СЫЙКЫРДУУ ЖОМОКТОРУНДАГЫ КӨРКӨМ СҮРӨТТӨӨ КАРАЖАТТАРЫ

Жомоктордун көркөм сүрөттөө жана көркөм туюнтуу каражаттары, анын идеялык-көркөмдүк мазмуну, сюжеттик-композициялык түзүлүшү жана образдар системасынын берилиши менен тыгыз байланышта каралышы керек.

Жакшылык менен тазалыктын, адилеттик менен акылмандыктын, сулуулук менен жоомарттыктын символу болгон сыйкырдуу жомоктордогу башкы каарман түрдүү кыйынчылыктарды, кээде өзүнүн, көбүнчө сыйкырдуу жардамчылардын күчү менен жеңип, жомокту айтуучулар тарабынан ашкере идеализацияланат. Жомоктук каармандарды идеализациялоо белгилүү бир көркөм сөз каражаттары аркылуу ишке ашат. Жомоктордо туруктуу түрдө көркөм туюнтуу каражаттарынын ичинен гипербола, салыштыруу жана эпитеттер кездешет. Ошондой эле образдарды жаратууда традициялык стилистикалык формулалардын ролу зор.

«Гипербола-сыйкырдуу жомоктун жанрдык маңызынан келип чыккан каражат» деп белгилейт Каскабасов С.

(С.Каскабасов,1972:201), анын эпикалык образды жаратуудагы негизги ролун көрсөтүп. Жомоктордо негизги каармандар менен алардын душмандары, басып өткөн жолу ал жолдогу тоскоолдуктар сүрөттөөгө алынат. Кыргыз, түрк жомокторундагы акылга сыйгыс жөндөмдүүлүктөргө ээ болуп, ашыра сүрөттөлгөн, баш каармандар менен алардын жардамчыларынын сүрөттөлүшү элдик фантазия менен дүйнө кабылдоосунун өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

Эр жүрөк баатырдын сүйлөөчү аты түрдүүчө гиперболизацияланат. «Бардык адамдык касиетке ээ болгон жана окуяларды алдын ала билген гигант арыштуу сыйкырдуу ат каармандын эң ишеничтүү жардамчыларынан» дейт Жалалов Г.А.

(Г.Жалалов, 1980:111). Ат баш каарманды өлүмдөн, түрдүү коркунучтардан сактайт. Кээде каармандын жардамчысы катары карышкыр, алпкаракуш, коён, жылан, дөө, перилер да боло алат.

Түрктөрдүн «Сыйкырдуу коён» (Türk masalları, II, 63) жомогундагы «шамал сымал сызган» аттын образына токтолсок, төмөндөгүдөй сүрөттөлүшкө күбө болобуз:

«Şehzade gümüş dizginlere yapışır yapışmaz, altın at bir ok gibi dırlamış. Hayvan görülmemiş bir hızla gidiyor, şehzadenin adeta başı dönüyormuş. Dağlar, tepeler bir anda arkada kalıyor, rüzgar bile altın ata yetişemiyormuş.

Gözü açıp kapayıncaya kadar, altın at, Kızlar Padişahının sarayına varmış.»

(«Шахзада күмүш тизгинди колуна алар замат, алтын ат ок сымал учкан экен. Жаныбар болуп көрбөгөндөй тездикте жүрүп, шахзаданын башы айланыптыр. Тоолор, адырлар заматта аркада калып, шамал да кубалап алтын атка жете албайт экен.

Көздү ачып-жумгуча алп ат кыздар падышасынын сарайына барыптыр.»)

«Күн кызы» жомогундагы ат:

«İstedğin yere seni gözünü kapayıp açıncaya kadar götürürüm. Haydi atla sırtıma!..

At rüzgar gibi koşmaya başlamış. Bir anda Kaf dağının ardına varmışlar.» (Türk masalları,II,18-19) («Сени каалаган жериңе көзүңдү ачып-жумгуча жеткирем, кана, мин мага.

Ат шамал сымал сызып жөнөйт. Бир заматта Каф тоосунун ар жагына жетти.»)

Кыргыз жомокторунда гипербола, салыштыруу, эпитетке байланыштуу атайын изилдөөлөр жок. С. Кайыпов өзүнүн «Эр Төштүк» эпосунун поэтикасынын

проблемалары» (С.Кайыпов,1990) деген эмгегинде «Эр Төштүк» эпосунун жомоктук варианттарына да токтолуп, гипербола, салыштыруу, эпитеттерди изилдеп, табиятын ачат.

Кыргыз, түрк сыйкырдуу жомокторунда аткан ок сымал тез жүрүшү, шамал сымал эч кимге жеткирбеси, баатырдын тез өсүшү, ээси менен катар мине турган атынын («Башына нокто катар замат ал кунанга айланды, тердик салса бышты болду, ээр токуганда жайкалган опол тоодой ат болду» (Карач баатыр//Кыргыз эл жомоктору, 1978: 80);

«... башына жүгөн салганда кунан болду, жонуна тердик салганда бышты болду, куюшканын салганда куру ат болду. Олоң тартканда опол тоодой ат болду.») (Жоодарбешим//Кыргыз эл жомоктору,1978:20) тез арада күчтүү атка айланышынын берилиши мүнөздүү. Атты «опол тоодой ат болду» деп сүрөттөйт. Гипербола, салыштыруу, жайылма эпитеттердин бири-бирине өтүп, тыгыз байланышта боло турганы жөнүндө С. Кайыпов жогоруда аты аталган китебинде белгилеген (С.Кайыпов,1990:73-75). Ушул эле китепте ар түрдүү салыштыруу үч элементтен турат: салыштыруу объекти, салыштыруу образы жана жалпы белги. «Опол тоодой ат» эпитет да, салыштыруу да болот.

Ушундай эле каражаттар каармандын душмандарын сүрөттөөдө колдонулат. Келе жаткан душмандын күчүн, каарын көрсөтүү максатында, түрк жомоктору «Бул ушундай бир дөө экен, бир эрини жерде, бир эрини көктө, килейген тили сыртта, көздөрү үңкүрдүн эшиги менен тең келет экен. Оозунан жалын, түтүн чачырайт экен. Тээ узактан дем алганда, алдына келген ар нерсени дароо оозуна алып жутат экен.»

("Bu öyle bir dev, öyle bir devmiş ki, bir dudağı yerde, bir dudağı gökte, koca dili dışarıda, gözleri mağara kapısı kadarmış. Ağzından alev, duman saçıyormuş. Ta uzaklardan bir nefes çekince, karşısına gelen her şeyi hemen ağzına alıp, yutuyormuş.")

Мына ушундай каардуу, күчтүү дөөнү биздин каарман кылычын сууруп бир чаап, ортосунан экиге бөлүп өлтүрөт. Бул да жомоктордо учураган гиперболизациялардан. Дагы башка «Таалайымды издеп жүрөм» (Türk masalları, I, 50-51.s) жомогундагы антогонисттин жакындашы төмөнкүдөй берилет: «Так ошол маалда күндүн күркүрөшүн эске түшүргөн бир добуш угулду. Учу көрүнбөгөн чоң куйруктуу тоо сымал алп көкүрөктүү, бир канча мунара узундугундагы, узун бойлуу, коркунучтуу башы бар бир жаныбар жакындады» («Tam bu sırada, gök gürültüsünü andıran bir ses işitilmiştir... Ucu görünmeyen koca kuyruklu, dağ gibi iri gövdeli, bir kaç minare yüksekliğinde uzun boyunlu, korkunç kafalı bir canavar yeri, göğü inleyen, tir tir titreten sesler çıkararak köşke doğru yaklaşıyormuş.»)

Кылычын сууруп «бир эрини жерде, бир эрини көктө» болгон он арабдын жардамы менен бул жаныбарды да каарман женет. Мына ушундай коркунучтуу душмандарды каармандын жеңиши, сөзсүз, көтөрмөлөп, баатырдыгын арттырат. Ал эми сыйкырдуу жомоктордо кыйынчылыктарды баш каармандын жеңиши менен аякташы, элдеги өздөрүн коргоочу күчтүн болушу жөнүндөгү каалоо-тилектеринин орундалышын чагылдырат.

Каармандын жардамчысы аттын да, анын душманы дөөнүн да тоого салыштырылышы аркылуу жомокто экөөнүн тең ченемсиз физикалык күчкө ээ экендигин белгилейт.

«Чыгыш элдеринин жомокторунда ак түс жакшылыкты, бакытты, бейпилдик менен токтолукту алып келүүчү катары эсептелинет.» (Г.Жалалов,1980:111) Кыргыз, түрк жомокторунда да башкы каарманга жардамчы болгон, ак түстөгү предметтер, жаныбарлар бар.

«Сыйкырдуу коён» (Türk masalları, II, 49) жомогундагы үч бир туугандын карындашы ак коёнго айланган. Ал дайыма агаларына жардамга келет. Ошондой эле «Таалайымды издеп жүрөм» (Türk masalları, I, 53) жомогундагы баш каарман досторуна ак кагаз таштайт, башка кыйынчылык иш түшсө бул кагаз саргаят. Ак сарайлар менен жолдо жолуккан аксакалдар да жакшылыктын символу. Кыргыз жомокторунда аппак сакал абышканын учурап, кеңеш берип, көздөн кайым болушу, таң атарда коюнга түшкөн «аяктай ак алманы» жеп балалуу болушкан кемпир-чалдын кубанычы сыяктуу мотивдер аркылуу ак түстүн жомоктогу функциясын аныктоого болот. Ак түстөн айырмаланып,

кара түс, тескерисинче, душмандардын же каардын символу. Кара дөө, Кара-Тоо, Кара булак деген аталыштар бар.

Каскабасов С.А. образдарды жаратууда традициялык стилистикалык формулалардын ролунун маанилүү экенин белгилеп, алардын колдонулуш учурларын көрсөтөт.

Дал ошондой стилистикалык формулалар кыргыз, түрк жомокторунда да кездешет. Алардын кээ бирлерине токтолсок төмөндөгүдөй:

- каармандын тез өсүшүн берүүдө;

«Жоодарбешим беш айда кас туруп, алты айда басат экен.»

- күлүк атты же жардамчыларды мүнөздөөдө;

«Шамалдай сызып, октой учуп»

- кыздын же жигиттин сулуулугун сүрөттөдө;

«Айдын он бешиндей», «Ай десе аркы, күн десе көркү жок»

- жолдун кыйындыгын, узундугун сүрөттөдө;

«Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş. Altı ay bir güz gitmiş,»

«Yola koyulup az gitmişler, uz gitmişler. Konarak, göçerek lale sümbül biçerek, tam bir güz gitmişler»

«Аз жүрүштү, көп жүрүштү, дарыя, дөбө, талаа көп жүрүштү.»

«Жолго чыгып, аз жүрүштү, көп жүрүштү. Түнөп, көчүп туптуура бир күз жүрүштү.»

Кыргыз жомокторунда төмөнкүдөй формада кездешет:

«... күнү-түнү жол жүрүштү. Ээн талаа, эрме чөл, как эткен карга, кук эткен кузгун жок жерлерден өтүп, аттары ыргайдай, өздөрү торгойдой болушту.»

«Бала кажыбасты минип, жыртылбасты кийип, кырк күндүк азык алып, кырк күндүк жолду бет алып жөнөйт. Күн кырк батты, таң кырк атты, бала да уйку даамын кырк татты. Кыйналды аты ыргайдай, өзү куурайдай болду.»

«Торгойдой», «ыргайдай», «куурайдай» деген салыштыруулар сүрөттөлүп жаткан образдардын төмөндөшү, алсыздануусун берүү үчүн колдонулат. Бул сыяктуу формулалардан башка кыргыз, түрк сыйкырдуу жомокторунда макал-лакаптар да кездешет. Бирок алар көбүнчө турмуштук жомокторго мүнөздүү келет.

Жомоктордогу көркөм сүрөттөө жана көркөм туюнтуу каражаттарынын анын поэтикасында алган мааниси зор жана ал, ар тараптуу терең, өз алдынча изилдөөнү талап кылат.

Кыргыз, түрк сыйкырдуу жомокторунун салыштырылып изилдениши бул эки тектеш элдин жомок таануусунун кээ бир маселелеринин башын ачып натыйжаларды чыгарууга мүмкүндүк берет. Биз иликтөөгө алган сыйкырдуу жомоктор жомоктун эң эски түрлөрүнөн. Ал өзүнүн укмуштуу дүйнөсү, ал дүйнөдө жашаган фантастикалык каармандары менен айырмаланат. Жогоруда келтирилип, талдоого алынган мисалдардан улам кыргыз, түрк сыйкырдуу жомокторунда жашоонун байыркы формалары чагылдырыларына биз күбө болдук. Ошондой эле жомоктордо алгачкы диний ишенимдер: анимизм, тотемизм, магия, шаманизмдин да издери байкалат.

Сыйкырдуу фантастика, мифтик элементтер жана байыркы адамдардын дүйнө түшүнүгү жомоктордун поэтикалык структурасынын өзөгүн түзөт. Жомоктордун сюжеттик курамында архаикалык мотивдер менен катар, турмуштук-реалдуу мотивдер да арбын кездешет. Жогоруда жүргүзүлгөн салыштыруулар түрк жомокторунда архаикалык элементтердин кыргыз жомокторундагыга караганда аз учурай тургандыгын көрсөттү. Кыргыз жомокторунда архаикалык элементтер түрк жомокторуна салыштырмалуу көп учурайт.

Кыргыз, түрк жомокторунун структуралык же композициялык өзгөчөлүктөрүнө кайрыла турган болсок, төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө күбө болобуз. Түрк жомокторундагы зачин менен концовка классикалык үлгүдө жашап, азыркыга чейин формасын сактаган болсо, кыргыз жомокторунда андай эмес. Көп кыскартууларга учураган.

Кыргыз жомокторунда көркөм сүрөттөө каражаттары башкы каарманды идеализациялоого кызмат өтөп, традициядан тышка чыкпайт. Ал эми түрк жомокторунда адабияттык стилдеги сүрөттөөлөргө да жол берилет. Ошол себептүү түрк жомокторун окуй келгенде традициялык формулаларда чагылдырылган нукура элдик тил менен кээ бир эпизоддорду сүрөттөөдө колдонулган көркөм каражаттардын тилинин ортосундагы коошпостукту байкайбыз.

Түрдүү айырмачылыктар көркөм туюнтуу жана сүрөттөө каражаттарында эмес, образдар системасында да байкалат. Түрк жомокторунда, көбүнчө, 10 араб, 1 араб деген образдар учурайт. Кыргыздын бир да жомогунда жогорудагыдай образды учурата албадык. Ал эми перилер, дөөлөр, акылдуу аттар эки элдин тең жомокторунда кездешет. Жогорудагы айырмачылык эки элдин акыркы 100-150 жыл арасындагы тарыхый, маданий, саясий өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу себептерден улам келип чыкса керек.

«Жомоктор элдикти гана барктайт, элдик идеалды гана даңазалайт» (С.Каскабасов, 1972:214) деп казак окумуштуусу С.А.Каскабасов белгилегендей, жомоктордо элдик ой, үмүт-тилек, максат чагылдырылат. Таптык коомдо элдик идеал катары күчсүз, алсыз, азап чеккендерди коргоп, ошолордун тагдырына күйгөндөр эсептелинет. Негизги каарман адилеттүү, баарына тең караган, элин кыйынчылыктан алып чыккан падышанын кичүү уулу, кедей чал-кемпирдин жалгыз баласы, кандын акылдуу кызы ж.б. болот. Сыйкырдуу жомоктордо да социалдык түрдүү катмарлардын өкүлдөрү бар. Бардык образдар аркылуу элдин келечек жөнүндөгү максаты, элди башкаруучу бийлик тууралуу пикир түз жана кыйыр түрдө берилет.

Жомоктордун келечек муунду тарбиялоодогу, башка элдердин маданиятын, адат-салтын, эстетикалык оюнун өсүшүн, калыптануусун аныктоодогу маанилүү ролун эсибизден чыгарбай, жомоктаануу боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп, жомоктордогу жакшы идеяларды калкка жайылтуу боюнча бир катар иш чараларды уюштуруу, жүргүзүү керек. Мисалга алсак, дүйнөлүк системага ылайык кыргыз жомоктук сюжеттеринин көрсөткүчүн түзүү эң башкы маселелерден. Ошондой эле академиялык тексттерди басып чыгаруу да келечектин иши. Бул эмгекте азын-оолак үстүртөдөн иликтөөгө алынган жомоктордогу көркөм сүрөттөө жана көркөм туюнтуу каражаттары да өзгөчө изилдөөнү талап кылат. Балдар үчүн түстүү сүрөттөрү менен китепчелер басылып чыкса, бөбөктөрдү абдан сүйүндүрүп, кыргыз тилин үйрөнүүнү, кыргыз фольклорунун эң бай үлгүсүнүн бири болгон жомоктор менен таанышууну каалагандарга мыкты мүмкүнчүлүктөрдү түзгөн болот элек. Ушул жана башка көптөгөн маселелердин чечилип, жакшы жолго коюлуусу кыргыз жомокторун башка дүйнө элдеринин жомокторуна салыштырып изилдөө иштерин бир топ жеңилдеткен болот эле.

Адабияттар:

Тексттер:

1. Кыргыз эл жомоктору/Түзүүчүлөр: Кебекова Б., Токомбаева А. –Фрунзе: Кыргызстан. 1978.-307 б.
2. Кыргыз эл жомоктору/Түзгөн: Токомбаева А.–Фрунзе; Кыргызстан. 1985.–224 б.
3. Сказания и сказки киргиз.–Пишпек, 1915.–117 с.
4. Türk masalları, I/Haz. Tezel N. – Ankara: 1992. – 233 s.
5. Türk masalları, II/Haz. Tezel N. – Ankara: 1992. – 162 s.

Илимий булактар:

1. Ганиева А.М. Типология волшебных сказок народов Дагестана и Северного Кавказа//Жанр сказки в фольклоре народов Дагестана/Сост. Ганиева А.М.–Махачкала, 1987. С. 69-82
2. Джалалов Г.А. Узбекский народный сказочный эпос. –Ташкент, 1980.–105 с.
3. Жигитов С. Жомоктордун сыры//Жаш ленинчил, 1968.-№3, 36-37-б.
4. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избр. тр.–Ленинград; Наука, 1974.-721 с.

5. Кайыпов С.Т. Проблемы поэтики эпоса «Эр Төштүк». – Фрунзе: Илим, 1990.–320 с.
6. Каскабасов С.А. Казахская волшебная сказка.– Алма-Ата: Наука, 1972.–260 с.
7. Касымов К. Сыйкырдуу жөө жомоктор: Кыргыз фольклорунун маселелери//Кыргызстан маданияты, 1981. 1-окт., №40, 6-7-б.
8. Касымов К. Сыйкырдуу жана кереметүү жөө жомоктордун көркөмдүк өзгөчөлүгү//Ала-Тоо, 1981. №5, 154-160-б.
9. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана.– Москва: Наука, 1983.–336 с.
10. Мелетинский Е.М. Структурно-типологическое изучение сказки//Пропп В.Я. Морфология сказки.–Москва: Наука, 1969. С. 134-162.
11. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. –Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1986. –340 с.
12. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь.–Москва: Сов. энц., 1965.–973 с.